

Tamás Edit

Népek, nyelvek, vallások a Kárpát-medence északkeleti területein

Az interetnikus kapcsolatok történelmi háttere

Sokféle megközelítésben próbáljuk kutatni a napjainkban megfigyelhető jelenségeket. A népesség körében, a régiók szintjén zajló folyamatokat a geográfia, a statisztika, a történelem, a néprajz, a szociológia és nyelvészet tudománya is kutatja a maga módszereivel. Az interetnikus kapcsolatok feltárása az 1970-80-as években indult nagyobb intenzitással. Mit takar e fogalom? Az egymás mellett élő népek kulturális jelenségei között hasonlóságok és egyezések találhatók. Szabadfalvi József megfogalmazása szerint a szomszédos népek sokoldalú kapcsolatait, egymásra hatásait foglaljuk össze az interetnikus kapcsolatok elnevezéssel.

Fontos fogalom a régió. Latin eredetű szó, tájat, vidéket, övezetet, meghatározott területi egységet jelent. A Kárpát-medencét egy államban egyesítő történelmi Magyarország nagy földrajzi egységekre tagolható. A medence középső területe az Alföld, e nagy síkságunkat a Duna és a Tisza szeli át. Évszázadokkal ezelőtt ezek a folyók hatalmas vízjárta területeikkel régiókat választottak el egymástól, hiszen csak egy-egy helyen biztosítottak átjárhatóságot. A Kárpátok vonulatai, az Alpokkal kiegészülve fogják körbe a síkságot. A hegyvidéki területeket folyóvölgyek tárták fel, kijelölve a népesség által lakott területeket. A hegyek között megbúvó medencék nagyobb népesség tömörüléseknek adtak helyet. A hegység és a síkság találkozásánál, a piacvonalon városok alakultak ki.

Politikai határvonalak a Kárpát-medencén belül az elmúlt évszázadokban is alakították a területi egységeket. Ilyen határok által kijelölt egység Erdély, az erdélyi medence és peremhegységei. A földrajzi fogalom kisebb területet jelöl, mint az Erdélyi Fejedelemség határai. Erdélyhez szorosan kapcsolódik a Partium, magyarországi részek fogalma. Ide tartoznak az Erdély nyugati határaihoz kapcsolódó vármegyék (Máramaros, Kővár vidéke, Közép-Szolnok, Kraszna, Bihar, Zaránd, Arad, Szörény). Erdélyben és a Partiumban uralkodtak az erdélyi fejedelmek, utóbbit, mint Magyarország részeinek urai bírták. Ugyancsak 17. századi történelmünk alkotta a hét vármegye fogalmát. Ez Bethlen Gábor illetve I. Rákóczi György sikeres hadjárata nyomán került a királyi Magyarországtól a Fejedelemséghez. Igaz csak a fejedelmek életének idejére (1621-1629, 1645-48). Ezek a vármegyék: Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugoicsa. Ugyancsak a „török világ” emléke az „Orta Madzsar” fogalma. Az 1630-40-es évektől említik így az oszmán források a hét vármegyét, ezzel jelezve a terület megnövekedett jelentőségét. Ez az Alsó-Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség közé beékelődött terület. 1682-ben már 13 felső-magyarországi vármegyét, a Thököly Imre uralta részeket jelölte. Meghatározott területi egység Magyarországon a megyerendszer. A Szent István koráig visszanyúló közigazgatási egységek napjainkig fennmaradtak, természetesen átalakulásokkal.

A földrajzi, politikai határok által kijelölt kisebb egységek lakossága a történelem folyamán kapcsolatot tartott egymással. Ezen kapcsolatok nyomon követhetők az árucserre és a migráció révén. Ugyanakkor a Kárpátokon túli területek felé is fontos gazdasági szálak kapcsolták a medence északkeleti térségét. A népi kereskedelem a kulturális jelenségek átadásának-átvételének éppúgy fontos közvetítője volt, mint a népesség vándorlásának különféle formái. A legjelentősebb, mindenki által közismert gazdasági kapcsolatot a hegyaljai bor kereskedelme jelentette az ország határain túlra. A lengyel és magyar, majd a 18. századtól a görög és zsidó borkereskedők tartották kezükben az értékesítés nagyobb hányadát. A közvetítőkereskedelemben a szepességi városok, majd Bárfa, Eperjes, Kassa játszottak fontos szerepet. A külföldi vásárlók között elsősorban Lengyelország és Oroszország szerepelt.

Az interetnikus kapcsolatok kutatásához tanulmányomban a történelmi háttér megrajzolásával kívánok hozzájárulni. Ennek részeként megismerkedve az itt élő, más-más nyelvet beszélő népességgel – magyarokkal, szlovákokkal, lengyelekkel, ruszinokkal, ukránokkal, németekkel (cipiszerekkel, svábokkal), románokkal, zsidókkal –, az itt élők vallásával. Végig követve az elmúlt 300-400 esztendőben lezajlott a népességmozgásokat, a nyelvterületeket, a nyelvhatárterületek mozgását, a nyelvi szigetek létrejöttét és beolvadását.

Népek és vallások az Északkeleti-Kárpátok térségében

A mai fogalommal Kárpátok-Eurorégióknak is nevezett térség érdekes etnikai viszonyokat kapott örökül a történelemtől. Viszonylag kis területen több ország határrégiói találkoznak. Egykor Magyarország, Lengyelország, Oroszország területei érintették a vizsgált területet, ma Magyarország, Lengyelország, Románia, Szlovákia, Ukrajna. A Kárpát-medence központjában él a magyarság, az északi rész a szlovák nyelvterület, az északkeleti a ruszin, a partiumi résztől keletre a románság, a Kárpátoktól északra a lengyelek, északkeletre az ukránok, utóbbiak a Kárpátok nyugati oldalán is. Németek a Szepességben, illetve a városokban, szigetszerűen elszórva, a Hegyalján. A zsidóság szórványként az egész területen megtalálható volt a 19. századtól a 20. század közepéig, a Hegyalja és a terület városai jelentettek nagyobb népességtörmöléseket.

Magyarok. A Kárpát-medencében megtelepedett és államot alapított magyarság népességfejlődése a középkorban folyamatos volt. Mátyás korában 4 millióan lakták az országot, döntően magyarok. A török korban azonban a magyarság település és népesség állománya nagy veszteségeket szenvedett, ugyanakkor a peremvidékek nemzetiségi lakosait nem érintették nagy arányban a pusztítások, folyamatosan gyarapodott népességük. A magyarság számbeli túlsúlyából sokat veszített, vándormozgalma révén településterülete összefüggő szorult. Az északkeleti régióban a magyar nyelvterület északi határa ismert településeket említve a Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Sátoraljaújhely, Ungvár vonalon húzható meg. Ugyanakkor az ettől a nyelvhatárvonalától délre eső terület a 18. század időszakára már nem olyan egyöntetű, összefüggő magyar nyelvterület, mint volt a 15. században. Kisebb nagyobb nyelvszigetek és szórtan

elhelyezkedő nemzetiségi települések, kisebb szórványok színesítik az itt élő népek palettáját. A magyar kortársakat azonban az ország soknyelvűsége ekkor még nem aggasztotta, mert sok évszázados megszokott örökség volt. A nyelvileg vegyes lakosságú vidékeken, városokban az uralkodó osztály általában kétnyelvű volt, a nemesek a magyar mellett parasztjaik nyelvét is beszélték. A többnyelvű egyházakban a szentbeszéd a hallgatók nyelvén folyt: pl. a reformátusok a szlovák gyülekezetekben anyanyelven prédikáltak.

Szlovákok. A honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében már szláv népeket talált. Ezek a szlávok azonban még nem a szlovákok. A Kárpátok területén, főként a turóci részekben élő szlávokat tekinthetjük a szlovákok őseinek. A nemzeti nyelv kialakulása, a nemzetté válásuk hosszú folyamata már a magyar államszervezet keretein belül történt meg. Előbb a betelepüléseket követő fokozatos, terület szerinti elkülönülésnek, majd az egységesülésnek lehetünk tanúi. A napjainkig meglévő igen erőteljes nyelvjárási különbségek mutatják az ellentétes irányú folyamatok párhuzamos jelenlétét. A szomszédos szláv nyelvekkel a szlovák nyelv viszonylag kiterjedt átmeneti nyelvjárási peremterületek formájában szinte észrevétlenül olvad egybe. A privilégiumokkal nem rendelkező szlovákok körében a nemzeti ideológia fokozatosan alakult ki a szláv együvé tartozás tudatából. A szláv tudat kialakulásához hozzájárult, hogy saját irodalmi nyelvvel nem rendelkezett, s a nép nyelve közel állt valamennyi szláv nyelvhez. A szláv nemzet nagyságának és ősi eredetének hangsúlyozása a szlovák öntudat forrása lett. (A szlovákok irodalmi nyelve a középkori králici biblia cseh nyelve volt.) Természetesen napirendre került a nyelv kérdése is. Viszonylag későn, a 18. században Nagyszombatban alakult ki a katolikus szlovák nyelv, ami a nyugat-szlovák nyelvjárást emelte irodalmi szintre. A szlovák köznyelvet 1843-ig csak egy szűk katolikus kör használta. Ezzel szemben a protestáns értelmiség a cseh nyelvhez való ragaszkodás alapján határozta meg a nemzeti ideológiáját. A 19. században a magyar nemzeti ébredést követve bontakozott és teljeseedett ki a szlovák nemzeti ébredés. Az 1820-as években a szláv nemzeti egység jegyében fellépő Ján Kollár mozgalma (ő a cseh és a szlovák nyelv szintéziseként képzelte el a csehszlovák irodalmi nyelvet) nem tudta meghozni a nyelvi áttörést. A szlovákokat érzékenyen érintő csehnyelvűségtől csak 1843 körül, a Ludovit Stúr által indított mozgalommal tudtak elszakadni. Ők azonban a központi helyzetű közép-szlovák nyelvjárást választották a jövőendő irodalmi nyelvnek.

Ruszinok. Orosz népnévvel szerepelnek a forrásokban. A 19. század második felétől a rusznák, ruszin önelnevezés él. Találkozhattunk rutén, magyarorosz, magyarországi ruszin, kisorosz, kárpátoruszkij, kárpátukrán elnevezéssel is. A ruszinok az országhatár menti kies Északkeleti-Kárpátokba költöztek be. Bevándorlásuk a gyepű területének benépesítését jelzi, az addig érintetlen területen erdei falvak jöttek létre. E pásztor és földműves nép a 13. századtól kezdve fokozatosan szivárgott be, ez a békés folyamat a 18. századig tartott, legnagyobb arányú a 16-18. században volt. A bevándorlásukat a földesurak ösztönözték, soltészek, kenézek szervezték. Nemcsak szervezett betelepítésekről tudunk, nagyon sok az önkéntes bevándorló. A legrégeb-

bi bevándorlók a síkvidéki ruszinok (dolisnyákok) a tatárjárás után érkeztek (Bereg, Ung, Ugocsa). A hegylakók, a verhovinaiak a 16-19. század folyamán vándoroltak be Galíciából, Bukovinából. A máramarosi hegylakók a huculok, tőlük nyugatra élnek a bojkók, a Latorcától a Poprádig húzódo területen pedig a lemkók. Számuk fokozatosan gyarapodott. A túlnépesedett zempléni, beregi, máramarosi hegyekből a török hadjárat alatt elpusztult síkvidéki területekre is leereszkedtek. Tehették ezt azért, mert a beköltözést követően csöndes gyarapodás, békés fejlődést hozó évek köszöntöttek rájuk. Egy viszonylag csekély számú egyházi értelmiség mellett földművesek, pásztorok alkották a ruszin társadalmat. A fejletlen társadalmi struktúra következtében a 19. század végéig, a 20. század elejéig az egyház volt az egyetlen olyan intézmény, ahol az anyanyelvi kultúra és a nyelvhasználat helyet kapott. Az 1860-as években kibontakozó nemzeti ébredés előbb a nagyorosz nemzeti öntudatot igyekezett kialakítani. Az 1870-es évektől kezdtek csak a helyi népryelv, a ruszin irodalmi nyelvvé fejlesztését céljuknak tekinteni. Hűségük legendás Magyarország iránt, ők a „gens fidelissima”, a leghűségesebb nép. II. Rákóczi Ferenc nevezte őket a „legkedvesebb és leghívebb népének”. 1703-ban ők állnak elsőként a fejedelem mellé. A keletről érkező ruszinok a görögkeleti egyház hívei voltak. A Munkácsi Püspökség kialakulása az 1446-1458 közötti időszakra tehető. Mátyás király 1458-ban nevezte ki a Munkács melletti Szent Miklós monostor plébániára Lukács presbitert. Őt tekinthetjük az első főpásztornak, utóda, János, már viselte a püspöki címet. A püspököket a papok, szerzetesek választották. A kolostorban élő püspökök joghatóságát fokozatosan kiterjesztették a ruszinok lakta településekre. 1646-ban valósult meg az egyházi unió körükben, amelynek révén szertartásaikat megtartva a pápa fősége alá csatlakoztak. Az egyházi unió három szakaszra osztható: Taraszovics Bazil püspök elvetélt kísérlete (1640-42) után 1646 április 24-én Ungváron 63 ruszin lelkész tett hitvallást az egri püspök jelenlétében. Felső-Zemplén, Abaúj, Torna, Gömör, Szepes, Ung, Sáros papsága követte őket. 1664-ben II. Rákóczi György özvegye, Báthori Zsófia révén a megválasztott, felszentelt püspök, Parthén Péter a munkácsi kolostorba tette át székhelyét. Ezután Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs, Dél-Zemplén papsága is elfogadta Róma főségét. Máramaros 1721-ben csatlakozott. Az új egyházat az egri püspök fennhatósága alá helyezték. Parthén Pétert elismerte ugyan a pápa (1655), de a Szentszék a Munkácsi püspökség létét nem. Később a püspökséget apostoli vikáriusok kormányozták. A görög katolikus ruszin nyelvű papság ezzel elégedetlen volt, önálló püspökséget szerettek volna Munkácson. I. Lipót 1692-es kiváltságlevele felszabadította a papságot a jobbagyság terhe alól, III. Károly idején már telket juttattak az egyházközségek részére. Mária Terézia közbenjárására 1771-ben létrejött a munkácsi (ruszin) egyházmegye. Élére a püspököt a király nevezte ki, a pápa megerősítette, metropolitája az esztergomi érsek lett. Bacsinszky András (1772-1809) alatt szerveződött meg az intézményrendszer. Székhelye 1776-tól Ungvár. Az 1792-es egyházmegyei névtár szerint a görög katolikus lakosság létszáma országosan 434.265 fő volt.

Románok. A románság történetéről és Kárpát-medencei jelenlétéről eltérő elméletet vallanak magukénak a magyarok és a románok. Történelmünk, együttélésünk immár

nyolc évszázados. Beszélhetünk spontán bevándorlásról, de ugyanakkor megfigyelhető a magyar királyok tudatos telepítése is. Magyarország a 12-13. századtól befogadja e népességnek. Első okleveles említésük 1209-re keltezett, s a 14. században már az Erdélyi-érchegységben is ott vannak. Transzhumáló pásztornépként a Balkánról a Déli-Kárpátokba, Fogaras vidékére érkeztek először. Juhaitak nyáron a hegyekben, a magas fennsíkokon legeltették, télen a folyóvölgyekbe, az Al-Duna vidékére vonultak. A juhtenyésztő románság településszerkezete eltért az itt talált magyarságtól, a szászokétól. A Kárpátok gerincvonulatát követve két irányból nyomultak be Erdély belső területeire, s foglalták el a lakatlan fennsíkokat, magasabb részeket, kialakítva ezáltal egy munkamegosztást is. Beilleszkedésüket jelzi, hogy határőrvidékek szerveződtek körükben, kenézek és vajdák vezetésével szolgálták a királyt (Hátszeg-, Fogaras-, Máramaros-vidéke). Ez valamelyest autonómiát biztosított számukra. A 14. században a katonáskodó kenézek felemelkedtek, hatalmuk alá vetve a közrománokat. Körükből alakult ki egy kismemesi réteg. Más részük felemelkedett és katolizált a főnemesség soraiba. A társadalom differenciálódása révén, tehát nagyobb részük jobbágygá lett, kisebb részük a nemesség soraiba került. Beilleszkedve a feudális társadalom két fő csoportjába, ezáltal nem alakult ki annak a lehetősége, hogy Erdélyben a nemesség, a székelyek és a szászok után negyedik rendi nemzetté alakuljanak. A Balkánról érkező népesség vallása görögkeleti, ortodox. Művelődési, nevelési megfontolásból megpróbálják a reformációt terjeszteni körükben. I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna támogatásával románra fordítják a vallási könyveket (Evangélium, Zsoltárfkönyv). Emelni akarván a románság körében működő papok műveltségét, Fogarason megalakul az első román nyelvű iskola. Református hitre térítésük, az ortodox egyház megreformálásának kísérlete nem járt eredménnyel a 17. században. Utóbbi majd később, a Habsburgoknak sikerül, a felszabadító háborúk után. 1697-ben, majd 1701-ben létrehozták körükben is a görög katolikus egyházat, de olyan sikerről, mint a ruszinság körében, itt nem beszélhetünk. A románság azonban vallásilag kettészakadt. Egy részük a görögkeleti egyház híve maradt, másik részük görög katolikus hitre tért. Megteremtve ezzel az utóbbiak papjai számára a társadalmi felemelkedés lehetőségét. A Béccsel, Budával, Rómával kapcsolatot tartó görög katolikus értelmiség hazai iskolaközpontja Balázsfalva lett. Az új román értelmiség nemzeti ideológiát is teremtett: Inochentie Micu-Klein püspök elsőként emelte ki a románság latin eredetét, követőit a 18. század végén Erdélyi Iskolaként említjük. A 19. században született meg a kontinuitás elmélete. Ekkor már a románság van számbeli túlsúlyban Erdélyben. A negyedik rendi nemzetként való elismerésük azonban még nem történt meg. 1848 forradalmi légkörében, a polgári átalakulásokat megalapozó törvények elfogadása közepette a románság és a magyarság nem találta meg a közös hangot, s emiatt torkolltak az események tragikus pusztításba. Ezt követően, a 19. század második felében teremtődött meg a románság gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésének, önálló intézményhálózata kiépítésének és működtetésének a lehetősége.

Németek. Ők érkeztek a legtávolabbról a történelmi Magyarországra. Több hullám-

ban, különböző időben települtek a társadalmi összetételükben is sokféle származású német lakosok. Az északkeleti régió első német lakosai már az Árpád-korban megjelentek. A hospesek jelenlétét őrzik a földrajzi nevek. Elkülöníthetjük a szepességi, és a felvidéki városok népességét és a 18. században betelepült svábokat is. A szepességi szászok vagy cipszerek a 12. század végén érkeztek, V. István királytól kapták privilégiumaikat. Magukkal hozott jogszokásaikat, kiváltságaikat városaik hosszú évszázadokig megőrizték. A svábok a Mária Terézia és II. József idejében szervezett telepítések révén érkeztek Hegyalja területére. A katolikus vallású németiség első hulláma magánföldesúri telepítés, 1750 körül. Trautson herceg uradalmán hoztak létre új településeket vagy népesítettek be pusztatelepüléseket. A második hullám - 1780-90 között, állami szervezésben - kamarai birtokokra irányult. A telepések beilleszkedését kiváltságok segítették. A szigetszerűen létrejött falvak kis számú népessége a 20. század elejéig-közepéig volt képes megőrizni nyelvét. A szokások viszont még napjainkban is élnek.

Az interetnikus kapcsolatok történelmi hátterét vizsgálva külön figyelmet kell fordítani a vallási közösségekre, a különböző nemzetiségek és vallások között vonható párhuzamokra. Egyazon terület népessége, az ott élők vallása nem állandó tényező. A magyar királyság megalakulásakor a magyarság a nyugati kereszténységhez kapcsolódva épült be Európa nagy vallási közösségébe. A keleti kereszténység nagyobb arányú megjelenése és szervezeti kereteinek kialakulása a más nyelvű, a Kárpátokon túlról, Balkánról érkező lakosság megtelepedésével nyert nagyobb teret. Ugyanakkor a magyar, német és szlovák népesség körében a vallási egységet megbontó folyamatok jelentek meg, és alakultak ki ma is megfigyelhető párhuzamok etnikumok és vallások között.

A 16. század a reformáció elterjedésének időszaka. Az 1517. október 31-én zászlót bontott reformáció a protestáns egyházak kialakulásához és jelentős témyerésükhöz vezetett. Luther tanai már az 1520-as években elérték Magyarországot, először a német és a szász városokban verve gyökeret. Az 1530-40-es években a reformáció svájci irányzata kezdett hódítani s került fölénybe a magyar lakosság körében. A Szentháromságot tagadó unitárius irányzat elterjedése inkább csak Erdélyre korlátozódott. Az egymással viaskodó protestáns irányzatok légkörében az Erdélyi Fejedelemségben 1568-ban kimondták a felekezetválasztás szabadságát. A vizsgált terület a 16. század közepére egyértelműen a reformáció mellé állt, a reformáció első terjesztői közül többen itt tevékenykedtek, a katolikus vallásnak már csak szerény szórványai maradtak. Protestáns az ország (80-85%): a magyarság református és unitárius, a német, szász lakosság evangélikus, a szlovákság evangélikus, illetve részben katolikus.

A református egyház a latin nyelv helyet anyanyelven hirdeti isten ígését. A reformáció az anyanyelv és az iskolahálózat fejlesztője a magyarság és minden nemzetiség körében. Az vallási hovatartozás politikai állásfoglalás is: a katolikus egyház Habsburgpárti, a református egyház nemzeti királyság szószólója. A Habsburg-ellenes szervezkedések okai között mindig ott találjuk a protestánsok jogainak védelmét. 1620-

ban Bethlen szentesíti a pozsonyi országgyűlés törvényeit. Köztük: a vallás gyakorlata, a temetők, harangok használatával együtt mindenki számára legyen szabad. Protestáns az ország, de a katolikus hierarchia megmaradt, amelyre támaszkodva a 17. században kibontakozhatott az ellenreformáció, amelynek legsikeresebb mozgatója a jezsuita rend. A 17. század első két évtizede hasonló mozgalmas éveket hozott, mint az előző. Megkezdődött a rekatolizáció, a magyar főrendi társadalom vallást változtatott. Fellendült a katolikus világi oktatás, amelyet uraltak a városokban megtelepedett jezsuiták. Így a 18. századi Magyarországon Európában párját ritkító vallási sokszínűséget találunk. Ez a helyzet régióinkban is. II. Rákóczi Ferenc toleráns valláspolitikája után azonban a rekatolizáció új szakasza kezdődött az országban. A 18. században a protestánsok jogait a Carolina Resolutio 1731-es rendelkezése határozta meg. Eszerint az evangélikusok és reformátusok szabad vallásgyakorlata az egész ország területén csak magán-vallásgyakorlat formájában vált megengedetté. A protestáns iskoláztatás és hitélet ismét visszaszorult az artikuláris helyekre (ahol az 1681. évi soproni országgyűlés megengedte). A protestánsok a katolikusok felügyelete alá kerültek.

Az első lépéseket az állam és az egyház szétválasztására II. József tette meg: 1781-ben kiadta híres türelmi rendeletét. Ebben egyenjogúsította a protestáns (evangélikus, református) és a görögkeleti felekezeteket. Ezek híveinek is szabad vallásgyakorlást biztosított, megnyitotta előttük a magasabb állami hivatalok lehetőségét. Engedélyezte számukra a templomépítést, papot tarthattak, kivonta őket a katolikus püspökök ellenőrzése alól. 1782-ben feloszlatta a hasznos tevékenységet (oktatás, betegápolás) nem folytató szerzetesrendeket. Ezek a vallási közösségek szintjén bekövetkezett változások, átrendeződések hatással voltak az interetnikus kapcsolatok alakulására is.

Népességmozgások, nyelvterületek

Ha összehasonlítjuk az oly sokszor emlegetett, Mátyás király korában egységes, magyarok lakta ország képét a 20. századi Magyar Királyság 1910-es, az 50%-ot éppen meghaladó magyarságával, felmerül a kérdés: mikor zajlottak azon folyamatok, amelyek eredményeként az interetnikus kapcsolatok mintaterületét adva soknemzetiségűvé vált az ország? Az egyes etnikumok történetét vizsgálva utaltunk arra, hogy a szlovákság szláv ősei a honfoglalás idején a Felvidék középső területén, a turóci, lipitói részen éltek. A felvidéki városok, a Szepesség német, szász lakosai a 12. századtól országunkban keresték boldogulásukat. A románok a 12-13. századtól, a ruszinok a 13. századtól folyamatos vándoroltak be. Mégis, a 16. század elejéig, a magyarság számbeli túlsúlya egyértelmű. A vizsgált területen azonban már ekkor sem ilyen egyöntetű a magyarság egyeduralma. A mai Rimaszombat, Kassa, Sátoraljaújhely, Ungvár vonalon meghúzott északi magyar nyelvhatár 500 esztendővel ezelőtt északabbra volt. Gömör, Torna, Abaúj vármegye egyértelműen a magyar nyelvterület része, a Tarca völgye mentén Sáros vármegyében messze északon is magyarságot

találunk, miként Varannó - Homonna vidékéig Zemplénben. Ung, Bereg síkvidéki tájaiban, a folyóvölgyekben, Szabolcsban, Szatmárban magyarok éltek, a magyar folyosón kapcsolatot tartva az Erdélyi-medencében és a Székelyföldön élő magyarsággal. A Szepességben, Sáros északi részén szászok éltek, az északkeleti hegyek koszorújában ruszinok, a Tisza forrásvidékétől délre a hegyvidéken és az Erdélyi-szigethegységben románok. Az ország három részre szakadásával, a török évszázados balkáni jelenlétével hatalmas változások következtek be az ország középső részén. Ennek, illetve a balkáni folyamatok következtében nagyarányú népességmozgás kezdődött a Kárpát-medencében és a kapcsolódó Kárpátokon túli részen. Ezen változások igen intenzíven hatottak az ország északkeleti régiójára is.

A török kori harcok nem érintették a területet, sőt a népesség befogadó volt a 16-17. században. A harcok elcsitulása, a Rákóczi-szabadságharc leverése után azonban nagy népességmozgásnak, a lakosság területi átrendeződésének vagyunk tanúi. Megindult a belső migráció a peremrészekről a középső országterületre. A népességáramlás, a kamarai és a magánföldesúri külföldi telepítések (Károlyi-, Trautson-család) következtében megváltozott a terület etnikai képe. Az áttelepülések, betelepülések hatására a magyarság településterületein belül nemzetiségi szigetek jöttek létre, kialakultak és stabilizálódtak az etnikai határok és területek.

Magyarország 18. századi népességéről fontos forrásként az 1715-ben, illetve a helyesbítése céljából 1720-ban megtartott országos összeírás áll rendelkezésünkre. Az adózási szempontokat szolgáló munka segítségével 1896-ban Acsády Ignác vezetésével megkísérelték a nevek alapján a lakosság nemzetiségi hovatartozását megállapítani (magyar, német, szerb-horvát, oláh, tót vagy rutén nevű az összeírt). A feldolgozás nagyon sok hibalehetőséget tartalmaz, így célszerűbb a vallási kimutatásokat használni. Az 1772-73-ban készült parókia összeírásban településenként feltüntették az uralkodó nyelvet. Az uralkodó nyelv és a vallás együtt segíthet a települések nemzetiségi hovatartozásának megállapításához. Bár a nemzetiség és a vallás közötti párhuzamot (szlovák: római katolikus, evangélikus; ruszin: görög katolikus) néhány település adatai nem igazolják, az adatok alapján jól elkülöníthetők a nyelvterületek.

A 18. század végén a terület lélekszámáról is szerezhetünk pontos adatokat a II. József-féle népszámlálás eredményeinek felhasználásával. Ezek a hitelesnek tekintett számok (amelyek a nemességet és a papságot és összeírták) egy nagy lélekszámú országról tanúskodnak. A természetes szaporodás, a bevándorlás és a telepítések következtében növekedett meg jelentősen a lakosság száma (8,2 millió), ugyanakkor a nemzetiségek aránya kb. 62%, tehát a magyarság számaránya 38%-ra csökkent. A számok azt mutatják, hogy kétszáz esztendő alatt jelentős változás következett be az ország népességének nemzetiségi megoszlásában. A 15. század végén az országos arányt meghaladóan éltek nemzetiségi lakosok az északkeleti régióban. A 18. század végén az országos arányok szerint oszlott meg a magyar és nem magyar nyelvű lakosság aránya a vizsgált területen. Figyelemre méltóak, a régió legnagyobb megyéjének, Zemplén vármegyének adatai. E szerint területén, ezen a különleges

mintaterületen (ahol a magyar-szlovák-ruszin nyelvterület is található) a 18. század végétől a 20. század elejéig az országos adatoknak megfelelő nemzetiségi adatokat követhetünk nyomon. Zemplénben a 18. század elején az országos 38% körül lehet a magyarság aránya, a magyarosodás lassú folyamata itt is nyomon követhető, 1880-ban 43,5%-ra, 1910-ben 56, 8%-ra növekedett az arányuk.

Végezetül vizsgáljuk meg szűkebb térségünk belső nemzetiségi határait. Az 1772-73-ban készült parókia összeírásból általam feldolgozott zempléni-ungi adatok alapján a nyelvterületek e két megyében a következőképpen alakultak:

Magyar lakosságú Zemplénben a szerencsi, tokaji, sárospataki, bodrogi járás. A sátoraljaújhelyi és a nagymihályi járás keleti részén húzódik a magyar nyelvhatár északi vonala: Biste, Mátyásháza, Alsómihályi, Legenye, Nagytoronya, Gercsely, Bodzásújlak, Garany, Hardicsa, Zemplén, Bodrogszentmária, Zétény, Abara, Nagyráska, Kistráska, Hegyi, Deregyő. Ehhez a területhez kapcsolódik az ungi magyar nyelvterület a nagykaposi és részben az ungvári járás területét magába foglalva: északi (Mokcsa, Kerész, Pálóc, Bajánháza, Mátyóc, Palló, Bátfa, Botfalva, Ungpinkóc, Órdarma, Ungvár) határtelepülései szlovák, keleti határtelepülései (Koncháza, Homok, Kistrát, Kisgejőc, Nagygejőc, Korláthelmecc) a ruszin nyelvterülettel érintkezve.

Zemplénben a magyar nyelvterülethez északról a szlovák kapcsolódik: a sátoraljaújhelyi, a gálszécsi és a nagymihályi járás településein át húzható meg a déli vonala. Nyugaton a ruszin nyelvhatár vonallal érintkezve végighúzódik a gálszécsi és a varannói járáson, északon érinti a sztrópkói és a homonnai járást, keleten benyúlik a szinnai járás területére. A középső-zemplénihez kapcsolódó ungi szlovák nyelvterület a szobránci járást, az ungvári és a nagykaposi északi részét foglalja magába. Keleten ruszin, délen a magyar falvakkal érintkezve.

A ruszin nyelvterület Zemplénben a keleti szinnai (Kiskolon, Taksány, Méhesfalva, Tüskés, Vendégi, Alsóalmád) és az északi homonnai (Homonnarokító, Izbugarokító), mezőlaborci járás (Laborcradvány, Izbugarabóc, Zemplénpálhegy, Alsóvirányos, Kosárvágás, Giglóc, Holcsik, Máriakút, Gyapár, Kisgyertyános, Kispetőfalva, Kisvalkó, Detre) jelentős részét foglalja magába, illetve nyugaton végighúzódik a gálszécsi és a varannói járás nyugati részén (Aranyospatak, Ércfalva, Józsefvölgy, Bányapataka, Dávidvágása, Csábóc, Szécskeresztúr). Mindvégig a szlovák nyelvterülettel párhuzamosan húzódik. Elszórtan a szlovák és a magyar (bodrogi járás) nyelvterületen belül is található ruszin falvak. A szinnai járás ruszin falvai folytatódnak Ung megye keleti területén, amely magában foglalja a nagybereznai, a perecsenyi, szerednyei és részben az ungvári járást. A szobránci és az ungvári járás területén található az ungi ruszin nyelvterület a szlovák területtel (Ókemence, Unghuta, Ungpéteri, Ungludas, Karcsava), míg a magyarokkal az ungvári és a szerednyei járás (Alsódomonya, Radvác Ungdaróc, Minaj, Kereknye, Unghosszúmező) területén.

A felsorolásból kitűnik, hogy a hármas nyelvhatár Ung megyében jóval egyszerűbb, szinte folyamatos vonalak mentén található egymással. Ezzel szemben Zemplénben ez a határterület bonyolult, tagolt vonalvezetésű, sőt szórtan még a nyelvterületen belül is találunk más nemzetiségű falvakat. Nagyon jó példa erre a Zempléni-hegység

területe. Érdeemes bemutatni a vizsgált terület szempontjából kicsi, de érdekes területen, a Zempléni-hegységben és Alsó-Zemplénben a nemzetiségi falvak kialakulását. A déli irányú vándorlás révén ez a terület is vesztett magyar lakosságából, hiszen az elvándorlók, az elnéptelenedett falvak egykori lakói magyarok voltak. Helyükre spontán jellegű vándormozgalmakkal északabbról szlovákok, ruszinok, illetve szervezett betelepítéssel szlovákok, németek kerültek. Az újonnan érkezettek révén megváltozott a Zempléni-hegység, Alsó-Zemplén nemzetiségi összetétele. A spontán jellegű vándorlás okait keresve a következőket említhetjük meg. A szlovákok, ruszinok lakta területeket nem érintették a háborús pusztítások, folyamatos volt a népesség fejlődése. A hegyvidéki területek rosszabb megélhetési lehetőséget nyújtottak, főleg növekvő népességszám esetén. A magyarországi munkaerőhiány hatása a népességmozgás következtében erre a területre is kiterjedt. A természeti viszonyok kevésbé vonzóak, mint az Alföldön, de hasonlósága és közelsége kedvezővé tette az északról érkezők számára. Ez is szerepet játszott abban, hogy az erdőgazdálkodáshoz és fakitermeléshez értő ruszinok megtelepedtek a Zempléni-hegységben (pl. Komlóska, Baskó, Mogyoróska). Az erdőbőség vonzó lehetett a kialakuló ipar számára. Vállalkozó szellemű nagybirtokosok üveghutát alapítottak, amit utódaik fenntartottak. A Károlyiak üveghutáikba szervezeten telepítettek iparosokat. A messzebről érkező német telepeseknél a túlnépesedés volt a döntő ok. Ezek kibocsátó területe már a 13. századtól jelentős népességfelesleggel rendelkezett, amit meg-megújuló keleti irányú kivándorlás csapolt le. A kivándorlásra toborzók rózsaszínben festették le a magyarországi helyzetet, mivel enyhíteni akartak a munkaerőhiányon. Az állam is támogatta a betelepítéseket, a katolikus (német) lakosság arányának növelését kívánta elérni. Így kisebb-nagyobb szláv, illetve német településcsoportok alakultak ki. A nemzetiségek bevándorlása a következő településeket érintette: Szlovákok telepedtek Alsóregmec, Füzér, Kisbányácska (Széphalom), Vitány, Hollóháza, Kishuta, Nagyhuta, Vágáshuta, Háromhuta településekre. Magyar jellegüket megtartva szlovákokat fogadott be Nyíri, Pusztafalu, Pálháza, Vily, Füzéradvány, Füzérkajata, Kovácsvágás, Kisbözsva. Ruszinok telepedtek Filkeházára, Rudabányácskára, Mogyoróskára, Vitányra, Komlósikára, Mogyoróskára, Baskóra. A magyarokkal szemben kisebbségben maradtak Végardón, Bekecsen, Dámócon, Alsóregmecen, Felsőregmecen. Sátoraljaúj helybe a magyarok mellé szlovákok és ruszinok érkeztek. A németek két hullámban telepedtek be, ez kifejezésre jutott a településekben is. Az első hullám még Trautson herceg idejében érkezett 1750 körül: Rátka, (Pusztafalu volt), Trautsonfalva (a későbbi Herceggút), Karlsdorf (a későbbi Károlyfalva). A második hullám 1789-91 között: Rátka, Józseffalva (Újpaták), Hosszúláz, Sima és Abaujszántó egyik külső része. Összehasonlítva az újonnan érkezettek településeinek elhelyezkedését, megállapítható, hogy a németek inkább a Hegyaljára, a jobb termőföldi feltételek közé, míg a szlovákok, ruszinok eredeti lakóhelyükhöz hasonlóan a hegyek közé telepedtek. A szlovákok, ruszinok már meglévő településekre a magyarok helyére, vagy újonnan alapított üveghutákba érkeztek. A németek új településeket alapítottak, vagy mezővárosok szélére telepedtek. A szlovákok, ruszinok és a svábok első hulláma megőrizték

anyanyelvüket, míg a svábok második hulláma és a hegyaljai településekre szórványként települt szlávok elmagyarosodtak. A ruszinok egy része pedig a 19. században elszlovákosodott.

Irodalom

1881-ben végrehajtott népszámlálás főbb eredményei... Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

1900. évi népszámlálás 1. rész, Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat I. kötet, Budapest, 1902.

1910. évi népszámlálás, Magyar Statisztikai Közlemények 42, Budapest, 1912.

Acsády György: Az 1784-85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnyilvántartások, in: A történeti statisztika forrásai, szerk.: Kovacsics József, Budapest, 1954.

Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-21, Magyar Statisztikai Közlemények XII. kötet, Budapest, 1896.

A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása, Vasvári Társaság Füzetei 3. Nyíregyháza, 1990.

Ács Zoltán: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon, Budapest, 1984.

Balassa Iván: A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc, 1973.

Bendász István – Koi István: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészsegeinek 1792. évi katalógusa, Nyíregyháza, 1994.

Bonkáló Sándor: A rutének. Budapest, 1910.

Danyi D. – Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787), Budapest, 1960.

Dávid Zoltán: Az 1715-20. évi összeírás, in: A történeti statisztika forrásai, i.m.

Együtt élő népek a Kárpát-medencében, szerk.: Ács Zoltán, Budapest, 1994.

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára 1-2. Pest, 1851.

Frisnyák Sándor: Magyarország történeti földrajza, Budapest, 1995.

Frisnyák Sándor: Adalékok a Zempléni-hegység történeti földrajzához = Földrajzi Értesítő, 1984. 65-92.o.

Hodinka Antal: A munkácsi görög-katolikus püspökség története, Budapest, 1909.

Lexicon Locorum regni Hungariae...1773. Budapest, 1920.

Paládi-Kovács Attila: Ukrán szórványok a 18-19. században a mai Magyarország északkeleti részén, in: Népi kultúra – népi társadalom VII. Budapest, 1973.

Süli-Zakar István: Tokaj-hegyalja és környéke népmozgalma 1787-1970 között, in: Borsodi Levéltári Évkönyv III.

Szabadfalvi József: A néprajzi érdeklődés kibontakozása és az interetnikus kutatások Északkelet-Magyarországon, in: Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, szerk.: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula, Miskolc, 1984.

Tamás Edit: Nyelvhatárterületek vizsgálata a történelmi Magyarország északkeleti részén, egyetemi doktori értekezés, Debrecen, 1995.

Tamás Edit: A Bodrogköz népessége a XVIII-XX. században, Sárospatak, 1999.

Tamás Edit: Zemplén vármegye népessége a XVIII-XIX. században, in: Zemplén népessége, települései, szerk.: Tamás Edit, Sárospatak, 1999.

Udvari István: Ruszinok a XVIII. században, Nyíregyháza, 1992.

Viga Gyula: Árucsera és migráció Északkelet-Magyarországon, Debrecen-Miskolc, 1990.

Viga Gyula: Utak és találkozások, Miskolc, 1999.

